

М.А. ПОГОРЕЦЬКИЙ

канд. юрид. наук, доц.

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого

УДК 343.102"17/18"

РОЗШУК У КОЗАЦЬКУ ДОБУ

На основі правових актів козацької доби, архівних матеріалів і наукових джерел досліджується зародження та функціонування розшукової діяльності в цей період й використання її результатів.

Розшукова діяльність як державно-правовий інститут притаманна будь-якій державі та в будь-який період її розвитку, оскільки тільки гласними кримінально-процесуальними та криміналістичними засобами розкрити й розслідувати злочин, особливо той, що вчинений в умовах неочевидності, і розшукати злочинця, який переховується, неможливо. Адже злочинці здебільшого діють ретельно, таємно, маскують або швидко знищують сліди своїх протиправних діянь. Світова практика свідчить, що більше 85 % злочинів розкривається саме завдяки розшуковій діяльності [1, с.22], тому однією із проблем в напрямку підвищення ефективності боротьби зі злочинністю є удосконалення розшукової діяльності.

Важливим для вирішення цієї проблеми є історичний досвід, адже його найкращі надбання можуть сьогодні бути в нагоді як для сучасного законотворчого процесу, так і для вироблення тактико-організаційних заходів розшуку. Цікавою в цьому аспекті є козацька доба, яка дала унікальний досвід здійснення розшукової діяльності на засадах загальнолюдських цінностей. В цей історичний період були розроблені чисельні організаційно-тактичні методи її ведення, низка яких заслуговує на детальне вивчення і може бути впроваджена при відповідному корегуванні в діяльність сучасних оперативно-розшукових підрозділів.

Окремим аспектам становлення та розвитку розшукової діяльності у козацьку добу присвячені як відкриті, так і здебільшого закриті праці О.М. Бандурки, О.Ф. Долженкова, О.В. Пояркова, І.В. Сервецького, В.С. Сідака, М.С. Шумила та ін. В той же час залишаються ще недостатньо дослідженими такі питання цієї проблеми, як визначення суб'єктів розшуку, його методів та форм, напрямків використання результатів. Саме висвітлити окремі аспекти цих питань зроблена спроба у даній роботі.

Слід зазначити, що запоріжці керувалися не писаними законами, а стародавніми військовими зви-

чаями, словесним правом і здоровим глуздом. Але існували вже в той час і певні писані правові норми щодо законодавчого регулювання правоохоронної діяльності [2, с.257]. Діяли також деякі норми Литовських статутів, магдебурзького права, окремі положення україно-російських договорів, гетьманські універсали та рішення уряду Гетьманщини.

На виконання розшукових функцій запорізькими правоохоронцями (як і на всю правоохоронну діяльність) значно впливало законодавство й відповідна практика Росії, які особливо посилились за часів Нової Січі (1734-1775 роки) [2, с.261]. Однак права України на користування власною системою правових норм і власну систему судочинства підтверджувались в царських указах і маніфестах, як у Березневих статтях 1654 року, так і пізніше при підтвердженні повноважень кожного новообраного гетьмана включно до ліквідації гетьманства і розподілу всієї території на три губернії у 1781 році [3, с.27; 4, с.11]. Більше того, було створено єдиний кодифікований акт, виданий у Глухові в 1743 році під загальною назвою "Права, за якими судиться малоросійський народ". Із змісту цього документу, а також із матеріалів судових справ того часу складається система виконання поліцейських функцій органами вищого і місцевого управління. Зокрема, за відсутності поліцейського апарату, вони виконувались або безпосередньо судами, або особами, спеціально уповноваженими для конкретних випадків. При загальному розподілі адміністративних і судових функцій не були визначені повноваження суду щодо проведення попереднього слідства і судового розгляду справи - вони проводилися якщо не одними й тими ж особами, то з їх особистою участю, включаючи й катування, як звичайний атрибут судочинства того часу.

Вища військово-адміністративна та судова влада належала кошовому отаману, він затверджував судові вироки та призначення на адміністративні по-

сади [2, с.257] Військовий старшина виконував адміністративно-поліцейські функції, військовий довибиш - й інші доручення правоохоронного характеру, як, наприклад, розшук злочинців, їхнє конвоювання. Військовий осавул безпосередньо очолював правоохоронну діяльність, його за функціями можна порівняти із сучасним міністром внутрішніх справ. Він проводив слідство, контролював виконання вироків, очолював команди, що стежили за громадським порядком, охороною шляхів і хуторів, переслідував розбійників, злодіїв та грабіжників, організовував прикордонну сторожу. Заступником осавула був підосавул, який супроводжував небезпечних злочинців та особисто був присутнім при виконанні вироків [2, с.258-259]. У процесі з'ясування обставин, за яких сталися порушення або злочин, військовий осавул виконував роль слідчого з широкими розшуковими повноваженнями. Розшук злочинців покладалася на похідного старшину-полковника (сердюка), осавула, паланкового полковника та їхніх помічників – осавула й писаря. Вони займалися пійманням злодіїв, розбійників, гайдамаків і “харцизів” [5, с.113]. Пізніше розшук кримінальних злочинців став здійснювати генеральний суддя, який був помічником гетьмана в усіх правових питаннях. На місцях цією роботою займалися начальники поліції міст, судді, отамани.

Певне відношення до правоохоронної діяльності мали також військовий тлумач, який здійснював нагляд за іноземцями і брав участь у розслідуванні державних злочинів, та військові шафарі, які командували охоронними командами козаків на перевогах. На території паланки за дотриманням чинного законодавства стежив паланковий полковник, він видав розшуком злочинців і проведенням слідства, придушував антиурядові зворушення, докладав у Січ про найнебезпечніші злочини, повертав на місце збіглих кріпаків і солдатів-дезертирів, відповідав за дотримання “паспортного режиму”, перевіряв осіб, які переїжджали через територію його паланки [2, с.259]. Охоронна служба (польова сторожа) також отримувала спеціальні завдання із розшуку злочинців. Таким чином, функції попереднього розслідування злочинів, розшукової діяльності, охорони громадського порядку були покладені на осіб, які мали певну державну владу, тобто виконували адміністративні, виконавські, судові, в тому числі, й поліцейські функції. Навіть гетьман приймав участь у розслідуванні окремих злочинів, наприклад таких, як державний заколот Худолія [3, с.26]. Про злочинне діяння повідомлялося публічно дзвоном дзвіниці, щоб оголосити всім жителям про шкоду, завдану злочинцем [4, с.111].

Під час розслідування широко застосовувалося опитування населення тієї місцевості, де був вчинений злочин, а також у людних місцях, наприклад, на

базарах, ярмарках. Для більш повного збору інформації розсилалися спеціальні листи, в яких сповіщалося про вчинення злочину і висловлювалося прохання повідомити суд про відомі дані стосовно цього злочину. Досить часто судові органи збирали відомості про злочинця, запитуючи про це місцеві судово-адміністративні органи і осіб духовного сану. Санкцію на проведення розшуку й обшуку (так званий “трус села”) у випадку крадіжки речей давав отаман села. Його проводили потерпілі разом з понятими. Обшук могли провести й особи сільської старшини – осавул із десятником за вказівкою сільського отамана [4, с.112].

Обвинувачений міг бути взятий під варту, якщо були підстави вважати, що він може ухилитися від слідства. Якщо злочин був скоєний бандою, а затриманий був одним з її членів, то він перебував під арештом, чекаючи розшуку і затримання співучасників злочину, але не більше шести місяців. Якщо в цей термін учасники банди не були встановлені, то до суду притягувалася тільки та особа, яка була затримана. Одночасно провадився подальший розшук злочинців. Особи, які ухилялись від суду, розшукувалися по розпорядженню судді і доставлялися в той населений пункт, де був скоєний злочин. Застосовувалися й інші запобіжні заходи, такі як підписка про явку до суду за першою його вимогою. Якщо особа втікала, владні структури робили публікацію з одночасним накладенням арешту на майно. Після трьох місяців із дня публікації, якщо особа не з'являлася, майно конфісковувалося [5, с.113].

Із матеріалів судових справ XVII-XVIII століть вбачається використання багатьох прийомів розслідування й судового розгляду, витоки яких ідуть ще від Руської Правди, а також використання термінології давньоруського права. Наприклад, розкриття злочинів за допомогою “гоніння сліду” та його більш пізнього варіанту “шляхування коней”; оголошення про розшук злочинців із закликом про допомогу, яке в Руській Правді називалося “закличем”, а в Україні – “обволанням” від слова “волати”, тобто кричати. “Обволання” робилося різними способами, в тому числі і шляхом неодноразових оголошень на ярмарках та в інших людних місцях у присутності осавула або ж ним самим. Досить часто в матеріалах судових справ згадується про проведення “трусів” з метою виявлення викрадених речей або розшуку підозрюваного у вчиненні злочину і результати таких слідчих дій. Розкриття найпоширеніших злочинів, таких, як крадіжки, згвалтування, образи та інші, як правило, починалося з опитування свідків, огляду речових доказів і місця події. У справах про згвалтування як експерти чи спеціалісти (за сучасною термінологією), запрошувалися старші жінки. В обов'язки місцевої влади входило забезпечення явки до суду свідків, потерпілого, підозрюваного [3, с.27-

28].

Записи судових справ, які дійшли до нас, показують також, що існував звичай умовляння, переконання злочинців облишити негідні справи й жити чесно (що свідчить про проведення оперативної профілактики правопорушень та водночас про гуманність правосуддя). Допускалося також слідство “по самій справедливості, зрілим оком” у будь-який час. Практикувалися попереднє поміщення злочинців до військової в'язниці або пушкарні і суворий суд або тортури (що не виключало застосування внутрішньокамерної розробки до підозрюваних).

Розвинута статистична служба, одержуючи всебічну інформацію, концентрувала дані про різноманітні явища та події, що відбувалися на запорізьких землях

Розвідувальна діяльність кінця XVI – першої половини XVII століть спрямовувалася на захист військово-політичних інтересів козацької України [6, с.27]. З аналізу окремих документів можна судити про негласну боротьбу козаків проти російської влади, а також про специфіку тактики запоріжців, їх бойові порядки, принципи та характер організації ними розвідувальної роботи та сторожової служби (розшукової, наглядової та контрольної функції оперативно-розшукової діяльності). Кілька архівних справ мають назву, що інтригує: “Секрети Коша Запорозького”. Це таємне листування козаків з гетьманом Розумовським, колегією закордонних справ, Київською губернською канцелярією з приводу збирання таємних відомостей про сусідні держави, насамперед про їхнє втручання у справи інших держав, внутрішнє становище й зовнішню політику, зокрема про війовничо-агресивні плани султанської Туреччини, Кримського Ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил ворога тощо. Запорізька Січ організувала розвідувально-дипломатичну службу для Російської держави, яка в той період не мала постійних дипломатичних відносин із Туреччиною та Кримським Ханством. Збереглися цілі серії звітів, що називалися “довідними доношеннями” від козаків, впроваджених у стан ворога. Запорізькі купці проникали до вищих сфер Кримського Ханства або ж збирали відомості серед усіх верств населення Криму, Туреччини, ногайських орд.

Поряд із впровадженням було дуже поширеним і розвідувальне опитування – так звані “распросные речи невольников”. Через Січ проходило багато українців, білорусів, росіян, які втекли з татарської неволі. Вони також були джерелом інформації з високим ступенем вірогідності. Гласне розвідувальне опитування застосовувалося до осіб, які самі добровільно розповідали про все, що їм було відоме. До тих, хто викликав певний сумнів, застосовувалося зашифроване опитування. Таких осіб поселяли в

спеціальні місця для втікачів. Там їх годували, лікували й підселяли до них під виглядом утікачів своїх козаків, які й вивідували відповідну інформацію, тобто козаками успішно застосовувалася “внутрішньокамерна” розробка.

Вражає масштабність і глибина агентурного проникнення. Щоб не звертати на себе увагу, розвідники вдавалися до конспіративних заходів, наприклад, удавали з себе жебраків пілігримів, калік, мандрівних циркачів, священиків, монахів, прочан [6, с.38].

При виконанні правоохоронних функцій козацька влада спиралася на органи місцевого самоврядування, козацькі та селянські громади. Так, громадські отамани за допомогою членів громад займалися розшуком злочинців, оглядом забитих, описом майна, затримували збіглих кріпаків і солдат, слідкували за сплатою податків, вели слідство за дорученням паланкової старшини, здійснювали карантинні заходи, доводили до відома мешканців накази та постанови січового уряду й паланкової адміністрації [2, с.257].

У розшуково-слідчій та судовій діяльності значна роль належала паланці, однак її юрисдикція не поширювалася на злочини та правопорушення старшини, навіть колишньої. Розслідування справ про злочини полковників або генеральної військової старшини проводилося особами полкової або генеральної старшини, в окремих випадках – спільно з російськими посадовими особами. Розшукавши злочинця і встановивши вину, його ув'язнювали в дерев'яні або залізні колодки і доставляли до судових органів [2, с.261; 5, с.112].

Отже, аналіз правових актів козацької доби, архівних матеріалів і наукових джерел дає підстави зробити висновок, що здійснення розшукової діяльності за часів козащини відбувалося на досить високому рівні. Вже тоді негласна діяльність почала будуватися на принципах законності, об'єктивної істини, агентурного проникнення. Широко використовувалися досвід, особисті якості індивіда, спеціальна підготовка – вивчення наук і різних мов, що давало відчутні результати в боротьбі зі злочинністю, у розвідувальній роботі, застосуванні таємних методів, у відміну від попередніх періодів історії, де основою розшукової діяльності було застосування тортур, використання доносів, заподіяння інших моральних страждань. Основною законодавчою базою було звичайне (козацьке) право, гетьманські універсали, використовувалися деякі норми литовських статутів, магдебурзького права та інші джерела. Були розроблені такі методи ведення оперативно-розшукової діяльності, як оперативне впровадження, розвідувальне опитування, оперативна розробка за допомогою комбінацій, які давали можливість швидше отримати необхідну інформацію, та

деякі інші. Проте процес відокремлення правоохоронних органів у спеціалізовані структури державного механізму в цей період ще не закінчився. Окремого наукового дослідження заслуговують організаційно-тактичні засоби розшуку козацької доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркушин А. Г. Оперативно-розыскная деятельность – необходимость и законность. –Н. Новгород: НЮИ МВД РФ, 1997 –219 с.

2. Водотика С.Г., Пашенко О.Ю. Історія правоохоронних органів Південної України в період існування Запорізької Січі // Вісник Запорізького юридичного інституту. -1999. -№ 1. –С.255-263.

3. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I: Підручник. –Харків: Вид-во Нац ун-ту внутр. справ, 2002. –336 с.

4. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. –Львів: Світ, 2000. –120 с.

5. Поярков О.В. Розшук злочинців: історія питання // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. –2001. -№ 2. –С.110-123.

6. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки: (нарис). –К.: Ін-т СБ України, 1994 –402 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2003

ПОГОРЕЦКИЙ Н.А. РОЗЫСК ВРЕМЕН КАЗАЧЕСТВА

На основании правовых документов времен казачества, архивных материалов и научных источников исследуется зарождение и функционирование розыскной деятельности в этот период, а также использованные ее результатов.

POGORETSKY N.A. SEARCH OF TIMES OF THE COSSACKS

On the basis of legislative acts of the period of Cossack epoch, archive materials and scientific sources researches the rousing and the functioning of the investigation in this period of using its results

С.В. СЛІНЬКО

канд. юрид. наук, доц.

Національний університет внутрішніх справ

УДК 343.123.1

РОЗВИТОК ФУНКЦІЙ ОРГАНУ ДІЗНАННЯ – ШЛЯХИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуті історичні аспекти розвитку оперативно-розшукової діяльності органу дізнання; запропоновані деякі зміни до КПК України щодо його повноважень.

Боротьба зі злочинністю здійснюється правоохоронними органами з використанням усіх законних способів за допомогою врегульованих законом процесуальних методів. Ця боротьба має на меті, щоб кожна особа, яка скоїла злочин, була би притягнута до кримінальної відповідальності та справедливо покарана за протиправні дії, а відносно невинного було прийнято рішення про відмову в порушенні кримінальної справи.

Обов'язок боротьби із злочинністю покладений державою на правоохоронні органи, представником яких є органи дізнання. Держава визначила рівень і

коло повноважень у цій діяльності, що передбачає, як мінімум, дві складові – адміністративно-правову і кримінально-процесуальну. Органи дізнання наділені правом застосування і проведення оперативно-розшукової та пошукової діяльності. Але для посилення їх ролі необхідно переглянути деякі положення кримінальної політики, кримінального і кримінально-процесуального законодавства, причому цей перегляд повинен відбуватися з урахуванням деяких умов.

По-перше, ще не визначені чітко шляхи побудови правової держави. Сьогодні це поняття розуміється по-різному, хоча всі зміни, що відбуваються в законо-